

بررسی ویژگی‌های معماری و هنر ادوار مختلف در مسجد جمعه اردبیل^۱

معصومه بیدبرگ^{۱*}، حبیب شهبازی شیران^۲، فاطمه بیدبرگ^۳

*۱. کارشناس ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی.

۲. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی

۳. کارشناس ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی

masomeh.bidbarg@gmail.com

چکیده

مسجد جمعه اردبیل به لحاظ هنر و معماری اهمیت چشمگیری دارد. شکوه و جلال این مسجد بخاطر الحاقات عصر سلجوقی؛ یعنی چهارطاق و ایوان می‌باشد. از آنجا که تقریباً اثرات مکتوب جامع و کامل چندانی در میان پژوهش‌های مرتبط با بنای مسجد جامع اردبیل که شیوه‌های معماری و هنر آن را مورد توجه قرار دهد، وجود ندارد، بنابراین هدف اصلی این پژوهش، شناسایی ویژگی‌های ساختاری و کالبدی، معماری و هنر این بنای تاریخی در ادوار مختلف است و با توجه به اینکه این مسجد بازتاب‌کننده هنر و معماری ادوار مختلف در اردبیل می‌باشد، شناسایی و مطالعه ویژگی‌های این مسجد، می‌تواند کمک مؤثری به شناخت هر چه بیشتر این بنای تاریخی باشد. روش تحقیق در این پژوهش به صورت میدانی و کتابخانه‌ای؛ از نوع کیفی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی است. طبق تحقیقات انجام شده مشخص شد که پلان جمعه مسجد برگرفته از بناهای زمان ساسانی و مساجد پیش‌تر است و معماری این بنا از ویژگی‌های بومی و محلی مانند ترکیب چهارطاق و ایوان که نسبت به فرم چهارایوانی فرمی بسته‌تر می‌باشد، و در نواحی سردسیر رواج بیشتری دارد، برخوردار است.

واژگان کلیدی: جمعه مسجد اردبیل، هنر و معماری، دوره سلجوقی، کالبد بنا

مقدمه

در میان اندام‌های درونی هر شهر، نیایشگاه‌ها همواره از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده و از لحاظ معماری نیز بهترین و پیشرفته‌ترین تکنیک‌ها در آن به کار گرفته شده است. با ورود اسلام به این سرزمین احداث مسجد بیش از هر بنای دیگر مورد توجه قرار گرفت (کیانی، ۱۳۹۱: ۲). مسجد جامع اردبیل که نام عام‌تر آن در بین اهالی به "جمعه مسجد" شهرت دارد، در زمره بناهای نادر و استثنایی دوره اسلامی است. هنوز در مورد پیدایش و سیر تحول و چگونگی انهدام این بنای مکعبی مطالعات اساسی صورت نگرفته است. هنوز ارتباط بنای موجود با شبکه وسیعی که منهدم شده به روشنی معلوم نیست و کسی نمی‌داند چرا از یک مجموعه فقط بقایای گنبد مخروطی و گنبدخانه و ایوانی که بعدها تغییر شکل داده و به شبستان سرپوشیده تبدیل شده و منار تک مهجور افتاده، چیز دیگری بر جای نیست. حتی پاره‌ای از صاحب نظران در مورد کاربرد آن به عنوان مسجد تردید دارند؛ به طوری که، ژاک دمورگان در اوایل قرن حاضر ضمن بازدید از این بنا، آن را قصری می‌پندارد و با ارائه طرحی از منار سلجوقی، آن را مقبره برجی شکلی فرض می‌کند (دمورگان، ۱۳۳۸).

در چند دهه اخیر حفاریات و کاوش‌هایی در این مسجد صورت گرفته و توانسته برخی از ویژگی‌های معماری این مسجد را به ما بشناساند. با وجود همه این اطلاعات، باز هم به نظر می‌رسد در مورد تمام ویژگی‌ها و ابعاد این مسجد بررسی‌های کاملی صورت نگرفته است و این مسجد علی‌رغم آن همه شایستگی‌های معماری و هنری، چندان در گستره دید و بررسی محققان و کاوش‌های باستان‌شناسی قرار نگرفته است. از آنجا که تقریباً اثرات مکتوب جامع و کامل چندانی در میان پژوهش‌های مرتبط با

۱- این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد معصومه بیدبرگ با موضوع، «بررسی تحلیلی ویژگی‌های ساختاری و کالبدی، شیوه‌های معماری و هنر ادوار مختلف در مسجد جمعه اردبیل» می‌باشد

بنای مسجد جامع اردبیل که شیوه های معماری و هنر آن را مورد توجه قرار دهد، وجود ندارد، بنابراین هدف اصلی این تحقیق بررسی ویژگی های ساختاری، معماری و هنر جمعه مسجد اردبیل در ادوار مختلف است و سعی شده است تا حدالامکان جامع ترین اطلاعات را از ویژگی های این مسجد از طریق مطالعات کتابخانه ای، گزارش کاوش های باستان شناسی، با استفاده از بررسی و بازدید از محوطه و با آگاهی از یافته ها و پژوهش ها و یافته های نو، گردآوری گردد و در اختیار محققان قرار بگیرد.

۱- سؤال های پژوهش

- ۱-۱- آیا این مسجد بر روی آتشکده ای ساسانی بنا شده است؟ و گنبدخانه مسجد از معماری دوره ساسانی و یا از بناهای متداول آتشکده ساسانی نشأت می گیرد؟
- ۲-۱- آیا معماری و کالبد این مسجد از ویژگی های بومی برخوردار است؟
- ۳-۱- علت غایی و واقعیت بنیادی طراحی خلاقانه مسجد جمعه اردبیل بر مبنای الگوی چهارطاقی و ایوان، در شکل سلجوقی آن، و بدون این که متوسل به بازنمایی فرم های سنتی شوند، منطبق و مرتبط با چه مؤلفه مهم و نیروی آفرینگری بوده است؟

۲- فرضیه های پژوهش

- ۱-۲- به نظر می رسد این مسجد بر روی آتشکده ای از زمان ساسانی ساخته شده باشد و پلان مسجد نیز بر گرفته از آتشکده های زمان ساسانی باشد.
- ۲-۲- معماری مسجد جمعه اردبیل از ویژگی های بومی و محلی متناسب با نوع آب و هوا و مصالح در اختیار برخوردار است.
- ۳-۲- نظر به این که ترکیب چهارطاقی و ایوان در مقایسه با نقشه چهار ایوانی فرمی بسته تر است، از این رو، تناسب بیش تری با اقلیم سرد منطقه اردبیل دارد.

۳- ضرورت و اهمیت پژوهش

پژوهش در باب معماری و هنرهای ایرانی- اسلامی قدم گذاردن در ورطه ای است که پایانی ندارد؛ چرا که هنر در مرز و بوم ما ریشه در استعاره، نماد، نشانه، اعتقادات، عرفان، سنت، اقلیم، آداب و رسوم، ریاضی، هندسه و نجوم دارد که هر کدام بابت تازه در جست و جو و کنکاش را پیش روی ما می گشاید، لذا با شناخت صحیح از فرهنگ حاکم در هر دوره می توان تا حدودی عوامل تأثیرگذار در شکل گیری هنر آن دوران را بررسی نمود. فضا، بنا و شهر نیز از گذشته تا امروز و در آینده حتی، از زندگی روزمره غایب نبوده و نخواهد بود به همین دلیل معماری را می توان ترکیب اجتماعی ترین هنر بشری با فضای اطراف انسانی دانست. این که شهرها پر از ساختمان هایی هستند که با استفاده از هنر و مهارت های علمی و ریاضی طراحی شده اند، نشان دهنده حضور پررنگ معماری در فضای زندگی است، به ویژه زمانی که این مهارت ها در ترکیب با هم عناصر زیبایی شناسی را خلق و فضای زندگی را چشم نواز می کنند. روبرت هیلن برن در کتاب معماری اسلامی خود مسجد را جلوه کلیه رمز و رازهای معماری عرفانی اسلامی و قلب آن می داند و معتقد است از همان ابتدا نقش نمادین آن برای مسلمانان آشکار بود. معماری مسجد در اهدافش و روحانیتی که می آفریند از باطن وحی قرآنی الهام می گیرد و حتی ساختار مسجد به گونه ای شکل گرفته تا از طریق رمز و تمثیل با روشی خیره کننده اسماء و صفات الوهیت را جلوه گر سازد.

از آنجا که تقریباً اثرات مکتوب جامع و کامل چندانی در میان پژوهش های مرتبط با بنای مسجد جامع اردبیل که شیوه های معماری و هنر آن را مورد توجه قرار دهد، وجود ندارد، بنابراین هدف اصلی ما در این پژوهش، بررسی ویژگی های ساختاری و شیوه های معماری و هنر بنای مذکور از دیدی عمیق تر و از زوایای متفاوتی و براساس نیازهای جدید و با آگاهی از یافته ها و پژوهش های جدید و به شکلی است که در صحنه تاریخ گذشته ایران مصداق نیافته است.

۴- پیشینه پژوهش

در مورد جمعه مسجد اردبیل مقالات و کتبی وجود دارد ولی به صورت تحلیلی ساختار و کالبد، هنر و معماری این بنا را عظیم کار نشده است و بیش‌تر نویسندگان تنها به معرفی بنا و شرح آن‌ها در مقام یک بنای تاریخی بسنده کرده‌اند. اولین تحقیق علمی در این بنا توسط "ماکسیم سیرو" (M. Sirox) معمار اهل فرانسه، انجام گرفته است. سیرو گزارش علمی خود را از این بنا به همراه طرح و پلان آن، به چاپ رسانیده و در مورد اصل بنا معتقد است که برای نخستین بار در قرن پنجم هـ. ق، بر روی ویرانه‌های یک بنای زمان ساسانی ساخته شده است. "آندره گدار" ضمن بازدید از بنای مسجد جمعه، شباهت‌های چندی بین این اثر با بناهای ایوان‌دار دوره ساسانی تشخیص داد و ضمن ارائه طرح‌های تهیه شده توسط "ماکسیم سیرو" در کتاب "هنر ایران" خود، آن را بنای ایوان‌دار دوره اسلامی می‌داند که تداوم معماری پیش از اسلام در آن به وضوح به چشم می‌خورد و آن را با "قلعه دختر فیروز آباد" فارس مقایسه می‌کند (Godard, 1965: 1/ 62). محمد یوسف کیانی در کتاب "تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی" به معرفی مختصری از این بنا به عنوان بنای دوره سلجوقی، می‌پردازد. روبرت هیلن برند (Hillen brand) در کتاب "معماری اسلامی" مساجد سلجوقی، اشاره کوتاهی به این مسجد کرده و گفته: این بنا در شکل سلجوقی مشتمل بر یک گنبدخانه و ایوانی در مقابل آن می‌باشد. دونالد ویلبر (Wilber) در کتاب "معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان" ضمن تأیید نظریات سیرو، تزیینات ایلخانی این بنا را شبیه تزیینات داخلی مقبره الجایتو و برج ابرقو می‌داند. کتاب "پی جویی و تحلیل اجزاء و عناصر معماری جمعه مسجد" نوشته دکتر حبیب شهبازی شیران "اردبیل در گذرگاه تاریخ" نوشته بابا صفری، مقاله "مسجد جامع اردبیل/تاریخچه، توصیفات ساختمان و معماری"، که در سال ۱۳۷۶ در مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، توسط محمود موسوی در دانشگاه هنر اصفهان به زیور طبع رسیده و دو مقاله نوشته شده توسط دکتر حبیب شهبازی شیران تحت عنوان: "تاریخ و روند تحولات معماری مسجد جمعه اردبیل (نماد معماری ایرانی اسلامی)" و "بررسی معماری و تزیینات گنبد سلجوقی و محراب ایلخانی مسجد جامع اردبیل"، که به ترتیب در مجموعه مقالات "کنفرانس بین‌المللی معماری، شهرسازی، عمران، هنر و محیط زیست؛ افق‌های آینده، نگاه به گذشته" و "دومین همایش بین‌المللی معماری، عمران و شهرسازی در آغاز هزاره سوم" به چاپ رسیده‌اند، از مهم‌ترین تحقیقات علمی انجام شده در ارتباط با این بنای ارزشمند می‌باشد.

۵- تاریخچه بنای مسجد بر پایه گزارش‌های جغرافی‌دانان و مورخان قدیم و معاصر

براساس گزارش و نوشته‌های مورخان قدیم و جدید می‌توان گفت که: این مسجد بنایی پیش از اسلام (ساسانی) دارد و بعد بر روی ویرانه‌های همان بنا مسجدی در قرن پنجم هـ. ق. (سلجوقی) بنا شده که دارای یک شبستان گنبددار و یک ایوان باز (بدون پوشش) بوده است و مناره نیز در دوره سلجوقی ساخته شده است. در عصر ایلخانی گنبد مسجد بازسازی و تزیینات مختلف گچ‌بری و نقاشی در شبستان اصلی و محراب آن انجام شده است (شکل ۱).

شکل ۱- جبهه غربی جمعه مسجد اردبیل، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

۶- تاریخچه بنای مسجد بر پایه آخرین یافته‌های پژوهشی حاصل از کاوش و بررسی در محوطه مسجد جامع اردبیل

جامع‌ترین و دقیق‌ترین اطلاعات موجود در مورد تاریخ بنای مسجد و نیز پاره‌ای از تغییر و تحولات آن طی ادوار مختلف راه، کاوش‌های باستان‌شناسی در اختیار دانش‌پژوهان نهاده است. با توجه به جرزها و پایه ستون‌هایی که در طی سه فصل حفاری در سال‌های ۱۳۵۳، ۱۳۶۷ و ۱۳۶۸ هجری شمسی، در غرب، شرق و شمال این محوطه بدست آمده، می‌توان گفت که؛ این مسجد در زمان سلجوقی بنا نشده بلکه توسعه داده شده و اصل بنای مسجد متعلق به عصر دیلمی بوده است (شکل ۲).

شکل ۲: شبستان غربی جمعه مسجد اردبیل، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

۷- روند شکل‌گیری و تکامل مسجد

۱-۷- ساخته‌های دوره دیلمی مسجد

شامل پایه ستون‌های نزدیک منار است که طی کاوش باستان‌شناسی سال ۱۳۵۳ شمسی و دو فصل حفاری در سال‌های ۱۳۶۷ و ۱۳۶۸، از زیر خاک بیرون آورده شده‌اند. پایه ستون‌های دیلمی، در این بنا قطور و چند ضلعی منظم و از قطعات تراشیده سنگ هستند (شهبازی شیران، ۱۳۹۵: ۱۱).

۲-۷- ساخته‌های دوره سلجوقی مسجد

در این دوره بنا دارای اتاقی با پوشش گنبدی که گنبدخانه دارای گنبدی سنگین و کم‌خیز بوده و یک ایوان باز در مجاورت نمای خارجی آن بوده است که اولین دوره تزیینات بر روی بدنه جبهه‌های ایوان به چشم می‌خورد. این شکل تزیینات (نقش مهر) در میان بند آجرها بسیار زیاد است و در بعضی جاها کنگره‌هایی تشکیل می‌دهند (سیرو، ۱۹۴۱: ۱۸۲). از ساخته‌های دیگر این دوره وجود راهروها و ناوهای تاق‌دار که در حد فاصل پوسته‌ی بیرونی و درونی و داخل جرز قطور تعبیه گردیده و به صورت معبری باریک دور تا دور بنا را دربر گرفته است (شهبازی شیران، ۱۳۹۵: ۱۱). محراب کوتاه‌تری که در پشت محراب ایلخانی واقع است نیز مربوط به این دوره است. در حدود ۱۶ متری مسجد، بقایای مناره‌ای از دوره سلجوقی به ارتفاع ۸ و قطر ۵ متر باقی مانده است. این مناره به صورت استوانه‌ای بر روی پایه‌ای هشت ضلعی به ابعاد هر ضلع ۲/۸۰ متر و ارتفاع ۲/۷۵ متر استوار شده است. آجرچینی بخشی از سطح مناره به صورت خفته راسته است که تا حدودی به آن حالت تزیینی بخشیده است. دو سنگ نبشته نیز بر روی آن نصب شده که ارتباطی با بنای مسجد و مناره ندارد (ملزاده و محمدی، ۱۳۷۹: ۴۵).

۳-۷- ساخته‌های دوره ایلخانی مسجد

در زمان حمله مغول، گنبد و تاق ایوان از میان رفته و گوشه‌سازی گنبد ویران شده است. در عصر ایلخانی علاوه بر بخش‌های ویران شده مرمت شده، سراسر دیوار جنوبی را افزایش داده و راهروها را مسدود کرده‌اند. گنبد کاملاً از نو بازسازی شده؛ به گونه‌ای که بخش‌های قطوری که از پیش برجای مانده، در ساقه گنبد و ترک‌های نمای خارجی آن اندکی سبک شده است (سیرو، ۱۹۴۱: ۱۸۴). ترک‌های دورادور چپیره‌ی گنبد تیزه‌دار که به مقدار خیلی کم در تزیینات آن کاشی به کار رفته

(شهبازی شیران، ۱۳۹۵: ۱۱) و می‌توان ساخت آن را به دوره‌های بعد و نیمه‌ی دوّم قرن هشتم هجری قمری نسبت داد (sarre, 1910: 186- 223). در مدخل راهرو مسجد فعلی در نفیس چوبی تکه‌کوبی شده نصب شده است که با گره‌های هندسی هنرمندانه و میخ‌های آهنی برجسته تزئین شده است (موسوی، ۱۳۷۶). بر روی جبهه جنوبی محراب عظیمی از آجر ساخته شده است. ویژگی این محراب در نقاشی روی گچ آن است که کاملاً روی آثار تزئینی دوره قبل را پوشانیده است. با توجه به شیوه ساخت گنبد می‌توان ساختمان آن را متعلق به قرن هشتم هجری دانست (سیرو، ۱۹۴۱: ۱۸۴، ۱۸۵). پیچ‌های تزئینی زیبایی دورا دور سکنج گنبد دیده می‌شود و روی اندود سفید رنگ نقوش تزئینی به رنگ سفید و قرمز است و گنبدخانه دارای نقش برجسته‌های نقاشی شده‌ی کوچکی به بلندی یک متر است. می‌توان گفت که تزئینات عصر ایلخانی در این مسجد، دارای ویژگی‌های عالی تزئینی و گچ‌بری‌های آن بر روی اندودی است که تمامی مصالح بنای قدیمی را می‌پوشاند. در این دوره ترک‌های ساقه گنبد با قطاربندی کامل شده و با قطعات کاشی‌های آبی فیروزه‌ای و آجری آراسته شده است (همان). انعطاف ذاتی، بی‌تفاوتی نسبت به نماهای خارجی مسجد، تأکید متقابل بر فضای داخلی و گرایش طبیعی به تزئینات کاربردی از تجربیات معماری ایرانی در دوره‌ی ایلخانی است (هیلن برند، ۱۳۹۳: ۱۱۹)، که در این بنا همه‌ی این خصوصیات به بهترین نحو اجرا شده است.

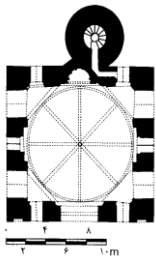

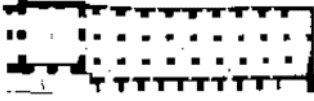
۴-۷- ساخته‌های دوره قاجاری مسجد

کف دوره قاجاریه با پایه ستون‌های چهارپهلوی، که در کاوش باستان‌شناسی سال ۱۳۵۳ شمسی به دست آمده است (شهبازی شیران، ۱۳۹۵: ۱۲). مسجد تیرپوش به ابعاد ۹/۸ در ۱۲/۵ متر، فضایی است سرپوشیده و متصل به گنبدخانه که در اصل ایوان رفیعی بوده و با ویران شدن و فرو ریختن تاق آن در دوره زندیه و قاجار با بالا آوردن کف آن به ارتفاع ۲ متر و پوشاندن سقف با الوارهای چوبی و احداث بام مسطح، این محوطه به شبستان بدل شده است (موسوی، ۱۳۷۶).

۸- تأثیرات متقابل معماری مسجد جامع اردبیل و سایر مساجد در ایران

شکل مسجد جمعه اردبیل در دوره سلجوقی، که سازه پابرجای کنونی می‌باشد، شامل یک ایوان در جلو و بنای چهارطاقی در عقب آن می‌باشد که از نظر پلان، این مسجد با بناهای قبل از اسلام یعنی دوره‌ی ساسانی قابل مقایسه بوده و احتمالاً این نوع بناها الهام بخش معماران اسلامی بوده‌اند. ایده‌های نشأت گرفته از طرح کاخ ساسانی دامغان و نقشه تالار پذیرایی کاخ فیروزآباد به همه جای این بنا سرایت دارند. این الهام‌پذیری مایه‌ای است که حتی در گنبد آجری رفیعی با ساقه‌ی بلند ترک‌های منشوری شکل و کلاهک‌های مقرنس، که نمای بیرونی گنبد را مفصل‌بندی کرده‌اند، تکرار شده است. در واقع تمام جزئیات پلان بنای مسجد جمعه دقیقاً انعکاس دهنده‌ی شیوه مساجد پیشتر و هم عصر خود است. دو شقّ محتمل وجود دارد، اول این که با پیروی از عرف معمول، بنیاد مسجد چهارطاقی برسیان با اهمیتی هم‌سنگ و قابل مقایسه، لاقل روی بخشی از مفصل‌بندی سازه، نما و پلان مسجد جمعه تأثیر قطعی گذارده و ایده‌های بنای الگو (مسجد برسیان) در کار معماران بعدی (مسجد جمعه) بیانی کاملاً متفاوت یافته است. دیگر این که مسجد جمعه‌ی اردبیل آنچنان همانندی نزدیکی با مسجد جمعه‌ی ارومیه دارد که تأثیر مستقیم معماری مسجد جمعه‌ی اردبیل بر روی آن به سختی قابل انکار است. مسجد جمعه‌ی ارومیه که در دوره متأخرتری از مسجد جمعه اردبیل، در دوره ایلخانی ساخته شده، شامل یک ایوان در جلو و بنای چهارطاقی در عقب آن می‌باشد (شهبازی شیران، ۱۳۹۵: ۹). قدیمی‌ترین بخش بسیاری از مساجد ایرانی سده‌های میانه دقیقاً گنبدخانه آن است (هیلن برند، ۱۳۹۳: ۹۵). و این گنبدخانه در معماری سلجوقی همان‌طور که در برسیان، مسجد جمعه ارومیه و مسجد جمعه اردبیل می‌بینیم به عنوان کانون اصلی توجه باقی مانده است. کلاً این سه مسجد از نظر پلان (چهارطاقی)، اجزای معماری و تزئینات با هم قابل مقایسه هستند (جدول ۱).

جدول ۱: مقایسه سه مسجد؛ جامع برسیان، مسجد جمعه اردبیل و مسجد جمعه ارومیه، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

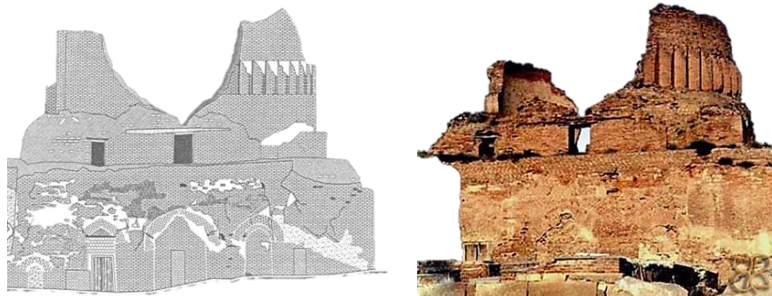
تصویر	طرح	نوع پلان	
		چهارطاقی	مسجد جامع برسیان
		چهارطاق و یک ایوان	مسجد جمعه اردبیل
		چهارطاق و یک ایوان	مسجد جمعه ارومیه

۹- عناصر معماری مسجد

عناصر معماری جمعه مسجد شامل گنبد، شبستان، ایوان، مناره، محراب و ... می باشد.

۹-۱- گنبد

مسجد جمعه گنبد آجری بزرگی داشته که از خارج با کاشی‌های آبی رنگ ساده مزین بوده و بر دور آن با کاشی‌های معرق کتیبه‌هایی وجود داشته است که به مرور ایام از بین رفته است (صفری، ۱۳۷۰: ۱۷۶/۲)، (شکل ۳). حوادث ایام گنبد این مسجد را فرو ریخته و آنچه امروزه باقی مانده است، تنها دو قسمت قوسی شکل ناقص از گنبد خارجی و قسمت محدودی از گچ‌بری‌های گنبد داخلی را در چهار گوشه فوقانی دیوارهای شبستان است (همان، ۱۷۷). بر بالای شیارها، فقط چند ردیف آجرچینی افقی باقی مانده است و تمام گنبد فرو ریخته است (ترابی طباطبایی، ۱۳۸۷: ۲۰۳).

شکل ۳: ۱- گنبد بزرگ آجری، (منبع: شهبازی شیران، ۱۳۹۵) ۲- جبهه غربی گنبد و گنبدخانه، (منبع: شهبازی شیران،

۱۳۹۵)

گنبد مدور آجری مسجد بر پایه‌ی مربع مستطیل شکلی به ابعاد $۱۵/۲۰ \times ۱۵/۰۵$ متر قرار گرفته که خود این پایه در واقع امتداد چهار دیوار بنا قبل از تقسیم آن به هشت و شانزده ضلعی کوچک است (شهبازی شیران، ۱۳۹۵: ۳) (شکل ۴).

شکل ۴- منطقه انتقال چهار ضلعی به هشت ضلعی، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

۲-۹- شبستان

شبستان محوطه‌ای است مربع مستطیلی شکل به ابعاد $۱۵/۲۰ \times ۱۵/۰۵$ متر. شبستان دارای چهار طاق بزرگ در چهار ضلع است که این چهارطاق در قسمت انتهایی بنا، توسط دیوارچه‌ها و کاربردی‌ها و نیز فیل پوش‌ها به محوطه‌های هشت ضلعی و در نهایت شانزده ضلعی تبدیل شده است (شهبازی شیران، ۱۳۹۵: ۳) (شکل ۵).

شکل ۵: نمای بیرونی شبستان جمعه مسجد، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

۳-۹- ایوان (مسجد تیرپوش)

مسجد تیرپوش (ایوان قدیمی جمعه مسجد) فضایی است سرپوشیده به ابعاد $۱۲/۵۲ \times ۹/۱۰$ متر و با یک طاق‌نمای بسته جنوبی به عرض چهار متر و عمق $۲/۶$ متر مشرف بر صحن قدیمی این بنا، که امروزه به بدنه شمالی شبستان اصلی جمعه مسجد {گنبدخانه} ملحق گشته است. در اصل ایوان رفیعی بوده، که با ویران گشتن و فرو ریختن طاق آن، در اواخر دوره‌ی زندیه و اوایل عهد قاجاریه با بالا آوردن کف آن به ارتفاع ۲ متر و پوشانیدن سقف توسط الوارهای چوبی و احداث بام مسطح، این محوطه را به شبستان تبدیل کرده و در حال حاضر، به عنوان مسجد از آن استفاده می‌نماید (افسانه، ۱۳۸۸: ۷۰). ایوان و گنبدخانه در یک زمان (سلجوقی) ساخته شده‌اند.

شکل ۶: داخل مسجد با ستون‌های چوبی و سقف تیرپوش، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

سقف بر گردونه ۸ ستون چوبی (۲×۴) با شالی‌های سنگی غیرمنتظم استوار است و سرستون‌ها به سبک کرنتی هستند. سقف این شبستان دارای ۱۲۴ تیر چوبی (۳۱×۴) می‌باشد و به همین جهت به مسجد تیرپوش معروف است. شبستان از قسمت شمالی با یک راهرو به بیرون راه می‌یابد (شکل ۶).

۹-۴- منار

شکل ۷: منار جمعه مسجد اردبیل (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

منار جمعه مسجد، در فاصله ۱۶/۴۳ متری جبهه غربی بدنه شبستان اصلی قرار دارد و علی‌رغم این‌که امروزه با منهدم شدن اجزاء متشکله و شبکه به صورت منفرد و جدا از بنای جمعه مسجد درآمد، لیکن سابقاً به اصل مسجد متصل بوده است (شکل ۷). منار مسجد، کاملاً از نظر فرم و شکل تزیینی به سبک دیگر مناره‌های عهد سلجوقی ساخته شده است. به گونه‌ای که بر بدنه استوانه‌ای منار، آجرهای رگ‌چین به کار رفته و درزهای افقی آن با مهرهای گچ‌بری ویژه دوران سلجوقی پوشیده شده است. قابل ذکر است که اندازه‌های آجرهای استفاده شده در این‌جا مشابه همان آجرهایی است که در مصالح ساختمانی مسجد به کار رفته است (سیرو، ۱۹۴۱: ۱۸۵). منار در اصل شامل سه قسمت پایه، بدنه و تاج بوده است که با گذشت زمان تاج منار از بین رفته و امروزه تنها پایه هشت ضلعی آن که با آجر قرمز و ملات گچ و آهک ساخته شده و طول هر ضلع آن ۲/۱۰ متر است و نیز بدنه قطور استوانه‌ای آن به قطر پنج متر، باقی مانده است.

۹-۵- محراب

شکل ۸: محراب گچ‌بری جمعه مسجد، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

شکل ۹: دو محراب آجری در سمت راست محراب گچ‌بری، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

در جمعه مسجد، «مرکز دیوار جنوبی گنبدخانه را محرابی گچ‌بری، به ارتفاع ۱۰ متر، اشغال کرده، که عمق کم آن را بلندی جبران می‌کند. محراب حتی از سکنج‌های کوچک، که محل اتصال هشت ضلعی جرزها به شانزده ضلعی محل قرار گرفتن گنبد بر روی جرزهاست، بالاتر رفته است (شکل ۸). هیچ‌گونه کتیبه یا نوشته‌ای که تاریخ ساخت محراب را مشخص کرده باشد، از آن به دست نیامده است؛ اما سبک معماری محراب می‌تواند آن را در زمره کارهای دوره ایلخانی قرار دهد» (شهبازی شیران، ۱۳۹۵: ۷). این محراب بسیار بلند شامل: در بالا ترکیبی از قطار بندی بسیار استوانه‌ای به شکل نقش برجسته دارد که در زیر آن فضای مستطیل شکلی است که قاعدتاً جای کتیبه‌ای بوده که نوشته‌های آن محو شده است. قسمت زیرین شامل؛ سه قاب عمودی است که از مقرنس‌های کوچک پوشیده شده است. جهت حرکت خطوط نقوش تزیینی پیرامون محراب به سمت بالا کشیده شده و شامل پیچ‌های تزیینی ظریفی به رنگ‌های سبز و سرخ است (سیرو، ۱۹۴۱: ۱۸۵).

در سمت راست محراب ایلخانی، دو محراب کوچک و کم ارتفاع کنار هم به چشم می‌خورد که فقط قسمت فوقانی یا تاج محراب آن از کف فعلی بیرون مانده است (شکل ۹).

۹-۶- شبکه راه‌های زیرزمینی

با ارزش‌ترین و مهمترین عنصر معماری در جمعه مسجد که نظیر آن را در کمتر بنای تاریخی ایران می‌توان یافت، وجود شبکه‌های عظیمی از راهروها و ناوهای طاق‌دار است که در حد فاصل پوسته بیرونی و درونی و داخل جز قطور تعبیه گردیده و به صورت معبری باریک در سراسر بنای مسجد جمعه امتداد یافته است (شکل ۱۰).

شکل ۱۰: نمونه‌ای از راهروهای طاق‌دار در داخل گنبدخانه، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

۱۰- آرایه‌ها و نقوش مسجد

مسجد جامع اردبیل دارای تزیینات و آرایه‌های گوناگونی است که بر آن نقش بسته است ولی بیشتر این تزیینات از بین رفته‌اند و در بعضی قسمت‌ها آثاری از آن‌ها قابل مشاهده است. این آرایه‌ها شامل: آجرکاری، گچ‌بری، کاشی‌کاری، کتیبه، تزیینات چوبی، مقرنس و قطاربندی و نقاشی می‌باشد.

۱۰-۱- آجرکاری

آجرچینی منار دارای تنوع خاصی است و هر قسمت آن به روش خاصی اجرا شده است. از پایه تا ارتفاع ۳/۷۵ متری آجرچینی افقی است و هر رج به تناسب بندها شکل گرفته است، آنگاه با یک رج که حالت باند جداکننده دارد از آجرچینی استوانه بدنه جدا می‌شود. و تا ارتفاع ۲/۵۲ متری همین روش ادامه می‌یابد (شهبازی شیران، ۱۳۸۳: ۶۷). بدنه به صورت آجرچینی رگ‌چین گل‌انداز است و تا ارتفاع ۲/۵۲ متری همین روش ادامه می‌یابد، در شیوه گل‌انداز در هنگام رگ‌چین کردن آن را چنان می‌چینند که از ترکیب آن‌ها گل‌های مختلف هفت رچی، پنج رچی و سه رچی به دست می‌آید. شیوه گلچین از شیوه‌های معمول تزیینات آجرکاری است که در اکثر ابنیه سلجوقی به کار رفته است (شکفته و همکاران، ۱۳۹۴: ۹)، و دوباره با یک رج حد فاصل در قسمت فوقانی منار و در ارتفاع ۵/۲۷ متری، نوع آجرچینی همان شیوه افقی است با این تفاوت که قسمت بالا استوانه‌ای است و پایین هشت ضلعی که این قسمت حداکثر دو متر ارتفاع دارد (جدول ۲). می‌توان حدس زد که ایجاد تنوع در آجرچینی مربوط به سازندگان یا سازنده منار باشد چرا که در عین تعدد و دگرگونی، از نظم هنرمندانه‌ای برخوردار است (موسوی، ۱۳۷۶). در حال حاضر قسمت فوقانی منار فرو ریخته و از منار سلجوقی این مسجد عظیم هشت متر باقی مانده است.

جدول ۲: تزیینات آجری مناره مسجد جمعه اردبیل، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

پایه منار	بدنه منار	قسمت فوقانی منار
آجرچینی افقی	آجرچینی گل‌انداز	آجرچینی افقی
		

در محل اتصال گنبد به ساقه ترک‌های منشوری شکل، چند ردیف آجرچینی افقی کار شده است (موسوی، ۱۳۷۶) (شکل

(۱۱).

شکل ۱۱: آجرچینی افقی محل اتصال گنبد به ساقه‌ی ترک‌های منشوری، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

۱۰-۲- گچ‌بری

تزیینات گچ‌بری در بخش‌های مختلف گنبدخانه وجود دارد که مهم‌ترین آن محراب گچ‌بری می‌باشد. این محراب بر روی محراب گچ‌بری سلجوقی، که بقایای آن وجود دارد، قرار گرفته است. محراب دارای مقرنس‌کاری گچی و تزیینات نقاشی شده می‌باشد. این تزیینات شبیه تزیینات داخلی مقبره الجایتو و برج ابرقو می‌باشد (وبلبر، ۱۳۹۳: ۱۴۷)، که این تزیینات در جمعه مسجد ظریف‌تر و محدود به نواحی معین است.

۱۰-۳- کاشی‌کاری

شکل ۱۲: کاشی‌کاری ساقه گنبد، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

آنچه از تزیینات کاشی‌کاری در مسجد جمعه اردبیل باقی مانده مربوط به بقایای گنبد فرو ریخته است. گنبد آجری رفیعی با ساقه بلند ترک‌دار منشوری شکل (منشورهای مثلث القاعده) گنبدخانه را پوشش می‌داده، که بالای ترک‌ها و حد فاصل آن‌ها قطاربندهایی وجود داشته که با کاشی‌هایی به رنگ لاجوردی، فیروزه‌ای و آبی به شیوه معرق تزیین شده است (صفری، ۱۳۷۰). ماکسیم سیرو این تزیینات را مربوط به دوره دوم ساختمان (ایلخانی) می‌داند (سیرو، ۱۹۴۱: ۱۸۴) (شکل ۱۲).

۱۰-۴- کتیبه

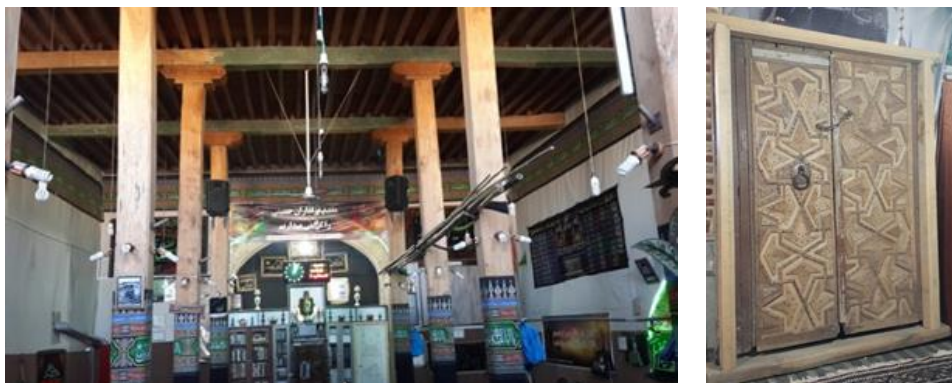
کتیبه از دیگر تزییناتی است که در این مسجد وجود دارد. در جبهه جنوب غربی منار دو سنگ نبشته بر بدنه آن نصب شده، که تاریخ نهم هجری را دارد و حاوی فرمان حکمران آق قویونلو "اوزون حسن" است (شکل ۱۳).

شکل ۱۳: کتیبه منصوب بر منار مسجد، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

۱۰-۵- تزیینات چوبی

از آثار چوبی این مکان، در چوبی دو لنگه‌ای است که در داخل مسجد تیرپوش قرار دارد. این در کاملاً مشابه درهایی است که اغلب در قرن هفتم هجری قمری ساخته شده و زیباترین نمونه آن در مسجد ترک میانه مشاهده می‌شود (ترابی طباطبایی، ۱۳۸۷: ۲۰۱). این "در" در حال حاضر در داخل مسجد تیرپوش واقع است. داخل مسجد تیرپوش هشت ستون چوبی قرار دارد که در قسمت فوقانی آن کلمه "الله" به صورت قرینه منبت‌کاری شده و در یکی از آن‌ها تاریخ ساخت و افرادی که آن را ساخته‌اند (۱۸ / ۳ / ۱۳۷۹ شمسی، عوض اسکندرزاده و داریوش صادقی) عنوان شده که متعلق به عصر حاضر است. (شکل ۱۴).

شکل ۱۴-۱: در دو لنگه چوبی که در داخل مسجد تیرپوش قرار دارد، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

۲- مسجد تیرپوش با هشت ستون چوبی، (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

۱۰-۶- مقرنس و قطاربندی

تزئینات مقرنس و قطاربندی در محراب گچبری مسجد جامع وجود دارد. محراب از دو قسمت تشکیل یافته که در هر دو قسمت مقرنس وجود دارد و قسمت فوقانی محراب با قطاربندی آذین شده است (شکل ۱۵).

شکل ۱۵: ۱- مقرنس کاری بالای محراب که دارای قطاربندی نیز می‌باشد، (منبع: سعادت و سعادت، ۱۳۹۴: ۱۴)

۲- مقرنس کاری پایین محراب، (منبع: www.Mehrnews.Com)

۱۰-۷- نقاشی

در گنبدخانه؛ بدنه دیوارها با اندود گچ و نقاشی ترنج و بادامچه و گل‌های شاه عباسی زیبا روی گچ تزئین شده است (موسوی، ۱۳۷۶). نقاشی روی گچ طاق جنوب شرقی تا حدودی قابل رویت است که ترابی طباطبایی این نقاشی را به این ترتیب مشخص نموده است: «حاشیه طاق از خارج به داخل زنجیره و شیرازه‌کشی شده، و فصل مشترک دو قوس طاق در امتداد کنج مسجد از بالا به پایین نقش حاشیه و شیرازه داشته و طاق را به دو قسمت "نیم قاچ" تقسیم کرده و هر نیم قاچ در داخل خود بعد از یک حاشیه سفید و زنجیره زیبا، نیم قاچ کوچک‌تری را که با نقوش ترنج و بادامچه و گل‌های شاه عباسی زیبا با یک تقسیم‌بندی منطقی نقاشی کرده‌اند، در برمی‌گیرد» (ترابی طباطبایی، ۱۳۸۷: ۲۰۴) (شکل ۱۶). دونالد ویلبر عناصر تزئینی که در قرن چهاردهم به این مسجد افزوده شده را شبیه تزئینات داخلی مقبره اولجایتو و برج ابرقو (ایلخانی) می‌داند و اینکه طرح‌ها در اردبیل دقیق‌تر و ظریف‌تر هستند (ویلبر، ۱۳۹۳: ۱۴۷).

شکل ۱۶: طاق جنوب شرقی با شیرازه نقاشی شده و نیم قاچ و متون نقاشی شده، (منبع: شهبازی شیران، ۱۳۹۵)

۱۱- مواد و مصالح ساختمانی مسجد

مصالح به کار رفته در بنای مسجد جمعه اردبیل همانند سایر بناهای آن زمان شامل آجر، گچ اندود و ملات گچ، شفته آهکی و ساروج، سنگ و چوب می‌باشد.

۱۱-۱- آجر

در جمعه مسجد اردبیل آجر قرمز هم به عنوان مصالح بنا و هم تزیینات آجرکاری استفاده شده است. تزیینات آجرکاری در ساقه گنبد و در منار دیده می‌شود.

۱۱-۲- خشت

در مسجد جمعه اردبیل به دلیل آنکه خشت در مقابل باد، باران و برف یارای مقاومت نداشته، کم‌تر به کار رفته که البته آن‌ها هم از بین رفته‌اند.

۱۱-۳- گچ

این ماده ساختمانی در این بنا هم به عنوان مصالح و هم به عنوان تزیینات از نوع تزیینات گچی کاربردی و مقرنس‌کاری به کار برده شده است.

۱۱-۴- شفته آهکی و ملات ساروج

از شفته آهکی و ملات ساروج در ابعادی وسیع در بنای جمعه مسجد اردبیل استفاده شده است.

۱۱-۵- سنگ

سنگ در بنای جمعه مسجد اردبیل در دو جا بکار رفته است: اولین جای بکاربری سنگ در پی ساختمان بوده و جای دیگری که از سنگ استفاده می‌شده است در آزاره‌های سنگی بنا بوده است.

۱۱-۶- چوب

مصالح چوبی که در جمعه مسجد استفاده شده مربوط به مسجد تیرپوش می‌باشد. این تالار بر گردنه ۸ ستون چوبی قرار دارد و سقفش دارای ۱۲۴ تیر چوبی می‌باشد و به همین علت به مسجد تیرپوش معروف است. در داخل راهروی این مسجد "در" دو لنگه چوبی وجود دارد که از آثار چوبی این مسجد می‌باشد.

نتیجه‌گیری

در قرن چهارم جمعه مسجد، مسجدی بوده که در چهارسوق بازار روی یک بلندی ساخته شده بوده است. با توجه به سنت دیرین ساخت بناهای مذهبی در مرکز شهر، می‌توان به ویژگی شهرسازی ساسانی دست یافت. پس می‌توان گفت این مسجد بر روی آتشکده‌ای از زمان ساسانی ساخته شده، که در قرن ۳۵ هجری قمری آتشکده را تبدیل به مسجد کرده بودند. زیرا طبق نوشته مورخان، مسلمانان بعد از فتح بلاد و شهرهای ایران، آتشکده‌ها را تبدیل به مسجد کردند. بعد از ویرانی آتشکده، در قرن چهارم، مسجد عصر دیلمی را بر روی آن ساخته‌اند. مسجد عصر سلجوقی شامل یک ایوان در جلو و بنای چهارطاقی در عقب آن می‌باشد که از نظر پلان، این مسجد با بناهای قبل از اسلام یعنی دوره ساسانی قابل مقایسه بوده و احتمالاً این نوع بناها الهام‌بخش معماران اسلامی بوده‌اند. در واقع تمام جزئیات پلان بنای جمعه مسجد دقیقاً انعکاس دهنده شیوه مساجد پیش‌تر و هم عصر خود است. در عصر ایلخانی مسجد بازسازی و تزیینات مختلفی به آن افزوده شده است. کلاً توجه به سبک تزیینی و شیوه ساخت در عصر ایلخانی تکمیل شده است. خود بسندگی و تکیه بر مصالح بوم‌آورد یکی از پنج اصل معماری ایرانی می‌باشد که در این مسجد از این اصل بهره گرفته شده است. معماری مسجد جمعه اردبیل از ویژگی‌های بومی و محلی متناسب با نوع آب و هوا و مصالح در اختیار برخوردار است. استفاده از مصالحی چون آجر در بنا که از ویژگی‌های ساختمان‌های آذربایجان

است، استفاده از سنگ که در پی و ازاره بنا از آن استفاده شده تا بنا در مقابل رطوبت مقاوم باشد و استفاده از پلان چهارطاقی با ایوان، از آنجا که این فرم پلان، فرمی بسته‌تر است تناسب بیشتری با آب و هوای سرد دارد و مقاوم‌تر از پلان چهارایوانی است.

منابع

- ۱- افسانه، شیما، ۱۳۸۸، طرح مرمت و احیای جمعه مسجد اردبیل، پایان نامه کارشناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان.
- ۲- ترابی طباطبایی، سید جمال، ۱۳۸۷، آثار باستانی اردبیل، انتشارات مهد آزادی.
- ۳- دمورگان، ژاک، ۱۳۳۸، مطالعات جغرافیایی، ترجمه دکتر کاظم ودیعی، جلد دوم، تهران انتشارات چهر.
- ۴- سعادت، رها و محمد سعادت، ۱۳۹۴، مطالعه آرایه‌ها و تزیینات مسجد جمعه (جامع) اردبیل، همایش ملی معماری و شهرسازی بومی ایران، یزد، صص ۱-۱۷.
- ۵- سیرو، ماکسیم، ۱۹۴۱، مسجد جمعه اردبیل، ترجمه نادیه ایمانی، مجله اثر، شماره ۱۵ و ۱۶، صص ۱۸۰-۲۰۴.
- ۶- شکفته، عاطفه؛ حسین احمدی و امید عودباشی، ۱۳۹۴، تزیینات آجرکاری سلجوقیان و تداوم آن در تزیینات خوارزمشاهی و ایلخانی، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ششم، سال سوم، صص ۸۴-۱۰۶.
- ۷- شهبازی شیران، حبیب، ۱۳۹۵، بررسی تحلیلی عناصر بصری کالبدی و فضایی شبستان مسجد جامع اردبیل، سومین کنفرانس سراسری نوآوری‌های اخیر در مهندسی عمران، معماری و شهرسازی، تهران، موسسه آموزش عالی نیکان، صص ۱-۱۲.
- ۸- شهبازی شیران، حبیب، ۱۳۹۵، بررسی معماری و تزیینات گنبد سلجوقی و محراب ایلخانی مسجد جامع اردبیل، دومین همایش بین‌المللی معماری، عمران و شهرسازی در آغاز هزاره سوم، تهران، کنسرسیوم آناافت شهر انجمن معماری و شهرسازی استان البرز، جامعه مهندسان شهرساز موسسه بناشهر پایدار - موسسه فرهنگی هنری سلوی نصر، صص ۱-۹.
- ۹- شهبازی شیران، حبیب، ۱۳۸۳، پی‌جویی و تحلیل اجزاء و عناصر معماری مسجد جمعه اردبیل، اردبیل، موسسه مطبوعاتی رعد.
- ۱۰- شهبازی شیران، حبیب، ۱۳۹۵، تاریخ و روند تحولات معماری مسجد جمعه اردبیل (نماد معماری ایرانی)، کنفرانس بین‌المللی معماری، شهرسازی، عمران، هنر و محیط زیست؛ افق‌های آینده، نگاه به گذشته، تهران، دبیرخانه دایمی کنفرانس، صص ۱-۱۳.
- ۱۱- صفری، بابا، ۱۳۷۰-۱۳۷۱، اردبیل در گذرگاه تاریخ، جلد دوم، اردبیل، نشر دانشگاه آزاد اسلامی، چاپ دوم.
- ۱۲- کیانی، محمدیوسف، ۱۳۹۱، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، سمت، چاپ چهاردهم.
- ۱۳- محمدی، مریم، ۱۳۹۱، معماری مساجد ایران در سده‌های نخستین اسلامی، تهران، انتشارات امیر کبیر.
- ۱۴- ملازاده، کاظم و مریم محمدی، ۱۳۷۹، دایره‌المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی، تهران، سوره.
- ۱۵- موسوی، محمود، ۱۳۷۶، مسجد جامع اردبیل/تاریخچه، توصیفات ساختمان و معماری، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، جلد اول، اصفهان، دانشگاه هنر، صص ۶۳۳-۶۵۰.
- ۱۶- هیلن برند، رابرت، ۱۳۹۳، معماری اسلامی، ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی، تهران، روزنه، چاپ هفتم.
- ۱۷- ویلبر، دونالد، ۱۳۹۳، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، چاپ سوم.

18- Sarre F. 1925. Ardabil. Berlin.

19- Godard A. 1965. The art of Iran. London.